

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə və Sosioologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

II Yazı

17-18-ci əsrlərdə İslam mədəniyyəti ya da İslam fəlsəfəsi dedikdə, artıq hər cür milli dəyərlərə, yenilikçi düşüncələrə, bir sözlə, hər hansı fərqli baxışlara düşmənçilik hissi əsas yer tutmuş, artıq dini kimlik (müsləman) ya da dini məzhəblər (sünni, şiə və b.) milli kimlikləri (türk, fars, ərəb və b.) yenilikçi düşüncələri xeyli dərəcədə öz içində arıtmışdır. Belə olduğu təqdirdə də, əsas yeri artıq bəşəri mahiyyətli, milli kimlikli, yenilikçi-azad ruhlu "İslam mədəniyyəti" deyil, məhdud mahiyyətli, məzhəbçi-müsləman kimlikli, gerilikçi-ehkamçı ruhlu "İslam mədəniyyəti" tutmuşdur. Əgər bəşəri mahiyyətli, milli kimliyin qorunub saxlanması yönü İslam fəlsəfəsində bütün dinlərə və millətlərə münasibətdə xoşgörü ön planda idisə, ancaq məhdud mahiyyətli, məzhəbçi ya da qeyri-naməlum "müsləman" kimlikli İslamda digər dinlərə və millətlərə münasibətdə daha çox ifratçılıq özünü büruzə verirdi. Eyni zamanda, milli kimliyini dərk edən İslam dininə mənsub millətlərdə həm öz milli dəyərlərinə, həm də dini dəyərlərə qarşıqlıq etimad və hörmət daha güclü idisə, milli kimliyini unudaraq yalnız "müsləman" kimliyindən çıxış edən "müsləman" millətlərdə "milli kimlik" qəbul ediləməz bir duruma gəlib çıxmışdı. Son olaraq da yenilikçi-azad ruhlu İslam dünyasında yaşayan müfəkkirlərin bir-birlərinin fərqli baxışlarına münasibətdə az-çox dözümlülük, bunun da müqabilində inkişaf var idisə, gerilikçi-fanatik ruhlu müsləman müfəkkirləri hər hansı fərqli baxışa qarşı daha da amansız mövqe tutmuşdular.

İslam mədəniyyətinin yeni bir dönəmə qədəm qoyması ilə, İslam dinini qəbul etmiş xalqların ya da dövlətlərin tenəzzülü başladı. Üstəlik, "İslam mədəniyyəti" ya da "İslam

diği ehkamçı-fanatik dövrə yuvarlanmağa başlamışdı.

Qeyd etməli ki, 17-18-ci əsrlərdə Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrində də əsasən, məhz bəşəri deyil lokal mahiyyətli İslam (İslam fəlsəfəsi), məzhəbçi kimlik (şiəlik, sünnilik) və hər cür yeniləşmənin əleyhdarı olan xolastik-ehkamçı fəlsəfə hökm sürmüşdü. Bu o demək idi ki, Azərbaycan Türk müfəkkirlərinin çoxu üçün də əsasən hər bir şey artıq lokal xarakterli, xolastik, ehkamçı "İslam mədəniyyəti"ndən ya da "İslam fəlsəfəsi"ndən başqa bir şey deyildi. Eyni zamanda, bu dövrlərdə müxtəlif Şərq xalqlarının mədəniyyətinə və fəlsəfəsinə aid bir çox xüsusiyyətlər (hər bir xalqın özün-

sun) Qurani-Kərim və Sünnədə öz əksini tapmadığı üçün xolastik-ehkamçı "İslam fəlsəfəsi" tərəfindən qəbul ediləməz idi.

Hesab edirik ki, 17-18-ci əsrlərdə müsləman xalqları arasında təktük dövlət xadimləri və müfəkkirləri lokal-xolastik-ehkamçı "İslam fəlsəfəsi"ne qarşı çıxma bilməmişlər. Məsələn, Türk Əfşarlar İmperiyasının qurucusu Nadir şah Əfşar 18-ci əsrin ilk yarısında dini sahədə bir sıra islahatlar apararaq sünni-şiə məzhəblərini qarşıdurmanı aradan qaldırmağa və dövlətdə ruhanilərin rolunu azaltmağa çalışmış, xeyli dərəcədə də bu işlərdə uğur əldə edə bilməmişdir. Ancaq həm içimizdə səpi özümüzdən olan "balta"lar, həm də xarici düşmənlərimiz Nadir şah Əfşarın müxtəlif oyunlara çəkarək, axırda da qətlinə fərman verməklə, bu iş yarımçıq qoymuşlar.1 Nadir şahdan sonra nisbətən onun dini sahədəki islahatlarını Ağa Məhəmməd şah Qacar və Abbas Mirzə aparmışlar ki, ancaq onlar da bu məsələdə yetərin-

Səfəvilərdə isə şiəliyin fanatizm dərəcəsinə qədər yüksəlməsi türk müfəkkirlərinin üzünə yenilik qapılarını xeyli dərəcədə bağlasa da, ancaq Səfəvilərin süqutundan sonra onun yerində yeni dövlətlər quran Nadir şah Əfşarla (Türk Əfşarlar dövləti) Ağa Məhəmməd şah Qacarı (Türk Qacarlar dövləti) dini-məzhəbçi təəssübkeşlikdən xeyli dərəcədə uzaq olub ilkin İslam fəlsəfəsindən çıxış etmələri, eyni zamanda milli özünüdərk məsələsində türklüklərinə əsaslanmaları bəzi müfəkkirlərimizə təsirsiz də ötürməmişdir. Belə ki, 17-18-ci əsrlərdə Azərbaycan Türk müfəkkirlərindən bəzilərinin (Yusif Qarabaği, Saib Təbrizi, Məhəməd Rza ibn Əbdülmüttəlib Təbrizi, Maqşud Əli Təbrizi, Əbdürrəzzaq Dünbülü, Rəcəbəli Təbrizi, Molla Vəli Vidadi və b.) dünyagörüşündə az da olsa, lokal-xolastik-ehkamçı "İslam fəlsəfəsi"ne qarşı etirazları görmək mümkündür.

18-ci əsrin sonu – 19-cu əsrin əvvəllərindən etibarən isə lokal-

bərpa edilərsə, yəni dini fanatizm, dini xurafat, cəhəlat aradan qaldırılıb İslam dini riyakar ruhanilərin, rüşvətçi-zülmkar məmurların inhisarından çıxarılıb xalqa olduğu kimi çatdırılırsa, o zaman müsləman xalqları gözqamaşdırıcı Qərb-Avropa mədəniyyəti və fəlsəfəsindən uzaq durub Şərq-İslam mədəniyyəti və fəlsəfəsi ilə yollarına davam edəceklər.

Deməli, əgər bu gün İslam Şərqi ölkələrində gerilik, cəhəlat, avamlıq, nadanlıq, despotizm hökm sürürsə, bunun əsas səbəbi müsləman xalqlarının Şərq-İslam mədəniyyətinin, İslam fəlsəfəsinin əsil mahiyyətindən çox uzaqlaşmasıdır. Bunun da baskarları əsasən yalançı İslam ruhaniləri, şeyxülislamı, axundları, mollaları, eyni zamanda İslam ölkələrində yüksək vəzifə tutan məmurlar ya da dövlət rəhbərləridir. Belə ki, yalançı İslam ruhaniləri ilə despotik memurlar öz aralarında razılığa gələrək İslam dininin adından sui-istifadə etməklə Şərq-İslam ölkələrini

Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinin inkişaf yolları (XIX yüzil)

Əgər bu gün İslam Şərqi

ölkələrində gerilik, cəhəlat, avamlıq, nadanlıq, despotizm hökm sürürsə, bunun əsas səbəbi müsləman xalqlarının Şərq-İslam mədəniyyətinin, İslam fəlsəfəsinin əsil mahiyyətindən çox uzaqlaşmasıdır. Bunun da baskarları əsasən yalançı İslam ruhaniləri, şeyxülislamı, axundları, mollaları, eyni zamanda İslam ölkələrində yüksək vəzifə tutan məmurlar ya da dövlət rəhbərləridir. Belə ki, yalançı İslam ruhaniləri ilə despotik məmurlar öz aralarında razılığa gələrək İslam dininin adından sui-istifadə etməklə Şərq-İslam ölkələrini cəhəlatə, nadanlığa, avamlığa bir sözlə, geriliyə sürükləmiş və hər cür yeniliyin isə başlıca əngəlinə çevrilmişlər...

Şərqi mədəniyyəti" özünün mütərəqqi mahiyyətindən uzaqlaşub lokal-xolastik-ehkamçı "mədəniyyətə" qədəm qoyduğu zamanda Xristian mədəniyyəti ya da Avropa mədəniyyəti tam əksinə çiçəklənə dövrünü yaşamaqda idi. Belə ki, Avropa bir zamanlar "İslam Şərqi mədəniyyəti"nin bir arada tuta bildiyi bəşəri, milli və yenilikçi ruhlu mədəniyyət-fəlsəfəni özünəməxsus bir qəlibə salaraq inkişafa qədəm qoymuşdu. Yeni artıq Avropa özünün lokal mahiyyətli, xolastik xristian kimlikli, ehkamçı-despot ruhlu "Xristian mədəniyyəti"ndən imtina edib onların maraqlarına cavab verən bəşəri, milli və yenilikçi ruhlu "Xristian mədəniyyətinə" (indiki adıyla Avropa ya da Qərb mədəniyyətinə) üz tutduğu zamanda, "İslam mədəniyyəti" isə vaxtilə "Xristian mədəniyyəti"nin yaşa-

nəməxsus adət-ənənələri ilə İslam dini arasındakı oxşarlıqların uydurulması) "İslam mədəniyyəti" ya da "İslam fəlsəfəsi" ilə elə çulğalaşmışdır ki, bir çox hallarda onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyildi. Bu baxımdan Azərbaycan Türk müfəkkirlərinin dünyagörüşündə Şərq mədəniyyətinə və milli mədəniyyətə aid olanlar da, əsasən lokal-xolastik-ehkamçı "İslam mədəniyyəti", "İslam fəlsəfəsi" çərçivəsində görülürdü. Lokal-xolastik-ehkamçı "İslam mədəniyyəti" və "İslam fəlsəfəsi"ni hər cür dünyagörüşün mərkəzi hesab edən Azərbaycan Türk müfəkkirlər üçün də, yalnız Qurani-Kərim və Sünnə əsas dayaq nöqtəsi idi. Yəni bu cür düşüncədə Şərq mədəniyyətinə, Qərb mədəniyyətinə və milli mədəniyyətə aid istənilən digər dəyər (müsbət ya da mənfi anlamda ol-

cə müsbət bir nəticə əklə edə bilməmişlər. Xüsusilə, Ağa Məhəmməd şah Qacarı 1797-ci ilin yayında çar Rusiyasının təşkilatçılığıyla sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi yalnız Azərbaycan xalqının və onun torpaqlarının iki yerə parçalanması, Türk Qacarlar dövlətinin hakimiyyətində də Azərbaycan türklərinin zaman-zaman öz mövqelərinin itirilməsi ilə nəticələnmədi, eyni zamanda dünyəvi hakimiyyət yolunda başlanmış islahatlar prosesi yarımçıq qaldı. Bu yolda Nadir şahla Ağa Məhəmməd şah Qacarı davamçısı olan Abbas Mirzənin də bütün səylərinə baxmayaraq Fətəli şah Qacarı dövründə yavaş-yavaş dini hakimiyyət bu bölgədə yenidən bərqərar olmuşdu.

Ümumilikdə, həmin dövrün şərtləri altında, xüsusilə də Osmanlıda xilafətçilikdən irəli gələn sünniliyin,

xolastik-ehkamçı "İslam fəlsəfəsi"ne münasibətdə daha ciddi dönüş başladı. Hər halda bu dövrün müfəkkirlərindən bəzilərinin bütövlükdə "İslam mədəniyyəti" ya da "İslam fəlsəfəsi"ni qəbul etməklə, hətta şiəliyin, sünniliyin müdafiəçisi qalmaqda yanaşı, dindən sui-istifadə edənələrə qarşı yavaş-yavaş əks fikirlər irəli sürmələri öz dövrünə görə qəhrəmanlığa bərabər idi. Bu anlamda lokal-xolastik-ehkamçı "İslam fəlsəfəsi"ne qarşı çıxanları dünyəvi-yenilikçi-azad ruhlu "İslam fəlsəfəsi"nin tərəfdarları (A.A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Nigari və b.) kimi görürük. Sonuncular ilk dövrlərdə işlərin ehtiyatla tutaraq əsərlərində göstərirdilər ki, Şərq-İslam dünyasında hər cür geriliyin (avamlıq, cəhəlat, nadanlıq və s.) səbəbkarı da, hər cür yeniləşməyin əleyhdarı da İslam dini ya da Şərq-İslam mədəniyyəti deyil, sadəcə müsləman qılına girmiş yalançı ruhanilər, müctəhidlər, mollalar yaxud da zülmkar-despotik məmurlardır. Onlara görə, Şərq-İslam mədəniyyəti və İslam fəlsəfəsi mahiyyət etibarilə bəşəri-yenilikçi-azad ruhludur ki, sadəcə, onun üzərinə endirilmiş qara pərdəni qaldırmaq lazımdır. Əgər Şərq-İslam mədəniyyəti və İslam fəlsəfəsinin bir neçə əsr bundan öncəki bəşəri-yenilikçi-azad ruhu

cəhəlatə, nadanlığa, avamlığa bir sözlə, geriliyə sürüklənmiş və hər cür yeniliyin isə başlıca əngəlinə çevrilmişlər. Onlara görə, bundan əsas çıxış yolu da əsasən İslam mədəniyyətini, o cümlədən İslam dinini, İslam əxlaqını, müəyyən qədər də Şərq fəlsəfəsinə, Şərq əxlaqını, onun müfəkkirlərinin bu yöndə yazdıqları əsərlərinin mahiyyətini olduğu kimi yenidən müsləman ölkələrinin xalqlarına çatdırmaqla bağlıdır. Bununla yanaşı, İslam Şərqi ölkələrində İslam dini riyakar ruhanilərin və despotik rəhbərlərin inhisarından çıxarılmalı, eyni zamanda dövlət başçıları da sözlün həqiqi mənasında bəşəri mahiyyətli İslam dininə, yenilikçi ruhlu Şərq mədəniyyətinə və təmsil olduğu millətin adət-ənənələrinə uyğun şəkildə maarifləndirilməlidir.

Beləliklə, 19-cu əsrdə, xüsusilə də həmin əsrin ilk yarısında Azərbaycanda (çar Rusiyasının işğal altındakı Quzey Azərbaycanla Qacarlar dövlətinin əsas sülünü olan Güney Azərbaycan) "Şərq-İslam mədəniyyəti" ya da "İslam fəlsəfəsi" əsas yer tuturdu ki, onun da daxilində iki istiqamət: 1) lokal-xolastik-ehkamçı-mühafizəkar "İslam fəlsəfəsi" ilə, 2) dünyəvi-azad-yenilikçi ruhlu "İslam fəlsəfəsi"ni fərqləndirmək lazımdır.